

MÜFESSİR EBÛ HAYYÂN'IN HANİF KELİMESİ HAKKINDAKİ YORUMLARI

Yakup Yüksel

Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi/Türkiye

yyuksel@nku.edu.tr Başlıca yazarın mail adresi

Özet – Kur'an'da geçen bazı kavramların ilk bakışta kolay bir şekilde anlaşılması oldukça zordur. Bunların detaylı bir şekilde tefsir kaynaklarından yorumlarına bakılması zorunludur. Çalışmamıza konu olan *hanîf* kelimesi de o kavramlardan birisidir. Bu kavram Kur'an'da çok olmasa da birkaç defa geçmekte olup geniş bir anlam ifade etmektedir. Dolayısıyla kelimenin sözlük anlamının ötesinde müfessirler tarafından terim anlamı hakkında vermiş oldukları bilgiler ve yorumlar oldukça önemlidir. Kur'an'da geçen kelimeleri ve kavramları tek tek ele alıp inceleyen müfessir Ebû Hayyân'ın açıklamaları da dikkatimizi çekmiş olduğundan onun *hanîf* kavramıyla ilgili yorumlarını ortaya koymayı hedefledik. Amacımız bu kavramın Kur'an'da hangi bağlamda kullanıldığı ve müfessirler tarafından nasıl yorumlandığını tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler – Tefsir, Müfessir, Ebû Hayyân, Hanîf.

MÜFESSİR EBÛ HAYYÂN'IN HANİF KELİMESİ HAKKINDAKİ YORUMLARI

1. Hanîf Kavramı Hakkında

“H-n-f” kelimesi sözlükte “meyletmek, yönelmek ve dönmek” anlamlarına gelmektedir. Bu kökten gelen *el-hanefu* kelimesi “ayak uçlarındaki eğrilik” anlamındadır. Bir kimse bir şeye meylettiği zaman *tehannefe* denilmektedir. Öncesi olmayıp da ilk defa İslam tarafından ortaya konulan şeye de *hasebun hanîfun* denilmiştir. Bir görüşe göre *hanîf* kelimesi, İbrahim dini üzere beyt-i haram kiblesine (Ka'be'ye) yüzünü çeviren Müslümana denilmiştir. Allah'ın emirlerine teslim olup başka hiçbir şeye meyletmeyen herkese de *hanîf* denmiştir.[1] Her türlü kötülükten hayra yönelene *hanîf* denmiştir. Bazı kaynaklarda bu kelimenin “hayırdan kötülüğe meyletmek” anlamında olduğu da söylenmiştir. İbrahim'in dini üzere olana *hanîf* denmiştir. İbrahim'in dini üzere olan kimseler Araplar arasında *hanîf* olarak adlandırılmıştır. Nitekim cahiliye döneminde puta tapanlar “bizler İbrahim dini üzere olan hanifleriz” demişlerdir. Ancak İslam geldikten sonra Araplar, müslüman olan kimseyi

hanîf diye isimlendirmişlerdir. Yine cahiliye döneminde sünnet olan ve beyt-i ziyaret eden kişiye de *hanîf* denmiştir. Zira o dönemdeki Araplar, İbrahim dinin sadece sünnet olmak ve haccetmek kültürüne sarılmışlardır. İşte bu yüzden her sünnet olup bayt-i ziyaret eden kimseye bu ismi vermişlerdir. İbrahim peygamber de Allah'ın dinine ve İslam dinine meylettiği için kendisine *hanîf* denmiştir. [2]

Kelimenin kökünün Sami dillerin tamamında aynı olup ortak bir kelime olduğu söylenmektedir. İslam öncesi dillerde ve metinlerde bu kelimenin “kötülüğe meyilli olmak, sapkınlık ve iftira atmak” anlamına geldiği bilgisi yer almaktadır. Ârâmi dilinde “iki yüzlü olmak”, Süryâni dilinde ise “putperest” anlamına gelmektedir. Kitâb-ı mukaddes'te de “mülhid, dinsiz, murdar, kirlenmiş, doğru yoldan uzaklaşmak” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar da bu kelimenin kökünün Süryânice'den gelebileceğini ileri sürmüşlerdir. Dönmek, eğilmek ve adanmak anlamları göz önüne alındığında kelimenin

Arapça'da diğer dillerdeki kullanımından farklı bir anlamda olması gerektiğini düşünmüşlerdir.[3]

Hanîf kelimesi Kur'an'da toplam on yerde geçmektedir.[4] Bunlardan beş tanesi Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/95; Nisâ 4/125; En'âm 6/161; Nahl 16/123) İbrâhîm ismiyle birlikte *İbrâhîme hanîfen* şeklinde geçmekte, bir yerde (Âl-i İmrân 3/67) *hanîfen müslimen* şeklinde diğer dört yerde ise yalın olarak *hanîf* şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerin dışında iki yerde de kelimenin çoğulu olan hanifler anlamında *hunefâ* kelimesinin geçtiği görülmektedir (Hac 22/31; Beyyine 98/5).

2. Müfessir Ebû Hayyân'ın Hanif Kelimesi Hakkındaki Yorumları

Hanîf kelimesiyle ilgili müfessir Ebû Hayyân'ın görüşlerine geçmeden önce ondan önceki bazı müfessirlerin görüşlerine de yer vermek faydalı olacaktır. Bütün müfessirlerin bu kelime hakkında birtakım yorumlar yapmış oldukları görülmektedir. Elbette onların da bu konuda ilk müracaat edecekleri kaynaklar lügat ve sözlük kaynaklarıdır. Kelimenin sözlük anlamı çerçevesinde yukarıda işaret etmiş olduğumuz anlamlardan hareketle bu kavramın geçtiği âyetleri tefsir etmişlerdir. Bu anlamda bazı müfessirler ilk kök anlamından yola çıkarak yorumlarını temellendirirken bazıları da kavramın doğrudan ifade etmek istediği anlam üzerinden yürümüşlerdir. Örneğin Taberî (ö. 310/923) *hanîf* kelimesinin geçtiği ilk (Bakara 2/135) yerde bunun “her işte müstakîm/doğru olmak” anlamında olduğunu söylemiş ve sözlüklerde yer verilen bu manayı tercih etmiştir. Bunun yanı sıra âyetin tevili bağlamında öne çıkanların bu kelimeyi “hacceden” şeklinde yorumladıklarına yer vermiştir. Yine bu kavramın “tâbi olan”, “dini Allah'a hâlis kılan” ve “İbrahim'in dini” anlamına geldiğini de söylemiştir. Taberî'nin bu izahları yaptıktan sonra şöyle bir yoruma gittiği görülmektedir: Şayet bu kelime “hacceden” anlamında değerlendirilecek olursa o takdirde cahiliye döneminde Ka'be'yi ziyaret eden müşriklerin de *hanîf* kategorisine alınması gerekir ki bu durum; *İbrahim ne bir Yahudî, ne de bir Hristiyandı. Fakat Allah'ı bir tanıyan gerçek bir müslümandı ve müşriklerden de değildir.*[5] âyetine

ters düştüğünden kabul edilemez demıştır. Hatta Taberî muhtemel şöyle bir soru da yönelterek yine cevabını kendisi vermiştir: “Şayet birisi bütün peygamberler Allah'ın emrine uyup dinine tâbi olduğu halde niçin sadece İbrâhîm peygamberin dini ve milleti hanîf olarak zikredilmiştir? diyecek olsa ona şöyle denilir: “Evet bütün peygamberler hanîftir. Yani Allah'ın emrine uyup O'nun dinine tabi olmuşlardır. Ancak kıyamete kadar gelecek olan peygamberler ve onların ümmeti için imam/önder olarak İbrahim zikredildiği için hanîf ismi onun adıyla birlikte zikredilmiştir.” [6]

Müfessir Zemahşerî de (ö. 538/1144) bu kavramı ilk olarak “bütün batıl dinlerden dönüp hâk dine meyletmek” şeklinde tanımlamıştır.[7] Râzî de (ö. 606/1210) bu kelime hakkında iki başlık açmış ve şöyle demıştır: “Birincisi hanîf, doğru olan demektir. İkincisi de meyletmek anlamına gelmektedir. Buna göre âyetin anlamı; İbrâhîm Allah'ın dinine meyletmiştir şeklinde olacaktır. “Bilakis İbrâhîm'in dinine” pasajından anlaşılan da şudur demıştır: Tahrif olmuş Yahudilik ve hıristiyanlık dinine değil İbrâhîm'in dinine uyun.” [8]

Genelde müfessirlerin hanîf kavramını benzer bir şekilde tefsir ettiklerine şahit olmaktayız. Kelimenin tefsiriyle ilgili müfessir Ebû Hayyân'ın yorumlarını sunacağımızı başlıkta ifade etmiştik. Dolayısıyla şimdi bu kavram hakkında onun görüşlerine geçebiliriz. Ebû Hayyân konuya şöyle başlamıştır: “*el-Hanefu* kelimesi sözlükte “meyletmek” anlamındadır. Ahnef ismindeki kişi de bununla isimlendirilmiştir. (O kişi Ahnef b. Kays b. Muaviye b. Hasîn'dir. Hilmi ve üstün şahsiyetiyle örnek gösterilenlerden birisidir. Hicri 67'de vefat etmiştir.) Zira onun ayaklarından birisi diğerine doğru meyilli idi. Yani ayak uçlarında eğrilik vardı. Tefeül usulüyle (yani uğurlu olsun diye) Ahnef de bununla isimlendirilmiştir. Nitekim (zararlı bir hayvanın) soktuğu kişiye de selim (yani bütün zararlardan uzak olması dileği ile) denildiği gibi ona da bu ismin verilmiştir.” [9]

Ebû Hayyân kelimenin sözlük anlamına işaret ettikten sonra vermiş olduğu anlamda kullanıldığına dair cahiliye döneminde söylenmiş

olan bazı şiihlere yer vermiştir. Devamında ise İbn Kuteybe'nin bu kelime hakkında "istikamet" anlamına geldiğini ifade eden görüşüne yer vermiştir. Yine Kaffâl'in "aynen diğer lakaplarda olduğu gibi İslâm'a yaklaşan kişi için de *el-hanefu* kelimesinin kullanılan bir lakap olduğunu söylediğine işaret etmiştir.

Ebû Hayyân hanîfen isminin İbrahim peygamberle birlikte kullanılmasını da şu şekilde izah etmiştir: "Bu âyette geçen *İbrâhime hanîfen* cümlesindeki *hanîfen* kelimesi lâzimi hâl olur. Zira İbrahim'in dini haniflikten hiç ayrı olmamıştır. İşte bu yüzden hanîfen kelimesini İbrahim'den lâzimi bir hal yapmak gerekir. Çünkü İbrahim de haniflikten hiç ayrılmamıştır. Burada *hanîf* kelimesi "bütün dinlerden ayrılan" anlamındadır. Bunu İbn Abbas söylemiştir. Ya da "bütün herkesin meylettiği şeyden ayrılan" anlamındadır ki bunu da Zeccac söylemiştir. Veyahut da "dosdoğru" anlamındadır. Bunu da İbn Kuteybe söylemiştir. Ya da "ziyaret eden" anlamındadır. Bunu yine İbn Abbas ve İbnü'l-Hanefiyye söylemiştir. Ya da "tâbi olunan" anlamındadır ki bunu Mücâhid söylemiştir. Veyahut da "ihlaslı" anlamındadır. Bunu da Süddî söylemiştir. Ya da "herkese muhalif" anlamındadır. Bunu da İbn Hacer söylemiştir. Veyahut "müslüman" anlamındadır bu da Dahhâk'ın sözü olup o bu konuda şöyle demiştir: "Hanîf kelimesi müslüman kelimesiyle birlikte kullanıldığında "hacceden" anlamında ya da sünnet olan anlamında olur. Veyahut da haniflik; "sünnet olmak ve hac menâsikini yerine getirmek, anne, kız, kız kardeş, hala ve teyzeyi haram kılmak" anlamındadır. Bu hususta on söz söylenmiştir ki hepsi de anlam bakımından birbirine yakındır. Burada diğer peygamberlerin dışında -her ne kadar hepsi de diğer dinleri bırakıp hanif olan dosdoğru dine meyletmiş olsalar da- özellikle Allah İbrahim'i zikretti. Çünkü Yüce Allah hac, sünnet olma, kıyamete kadar uyulması emredilen diğer İslâm'ın şer'i kanunlarında İbrahim'i imam/önder kılmıştır. Böylece haniflik mümin ile kafiri ayırt edici bir alâmet olmuştur. Onun yoluna ve uyan ve istikamet üzere olan hanîf olarak isimlendirilmiştir. Onun dininden ayrılanlar, diğer dinler olarak; Yahudi, Nasrânî, Mecusi ve benzeri şekilde diğer milletler

de mensup oldukları dinleri ile isimlendirilmişlerdir."

Sonuç

Hanîf kelimesinin farklı dillerden Arapça'ya geçmiş olduğu görüşü vardır. Ancak İslam öncesi dillerdeki anlamı ile Kur'an'a bu kelimenin girmiş olduğu esnadaki anlamının bir olmadığı görülmüştür. İslam öncesi dillerdeki kullanımda hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanılan *hanîf* kelimesi İslam'la birlikte hep olumlu anlamda kullanılmıştır diyebiliriz. Zira Kur'an'da kullanılan bu kelimenin kesinlikle Yahudilik ve hıristiyanlık anlamında olmadığı ya da "kötülüğe meyilli olmak, sapkınlık, iki yüzlülük ve puta tapmak" gibi anlamlarda olmadığı bir gerçektir. Dolayısıyla bu kelime şirk anlamına da gelmemektedir. Bu bilgilerden hareketle hanîf kelimesinin sözlüklerde geçen "batıl dinlerden dönüp hak dine meyletmek anlamının" uygun düştüğü kanaati hasıl olmuştur.

Müfessirlerin bu kavram hakkındaki yorumları da birbirine benzer yorumlar olduğu görülmüştür. Bu nedenle tebliğimizin başlığında belirttiğimiz üzere Ebû Hayyân'ın konuyla ilgili görüşlerini şu maddeler halinde sıralamak mümkündür:

1. Hanîf, bütün dinlerden ayrılan anlamındadır.
2. Herkesin meylettiği şeyden ayrılan.
3. Doğru, dosdoğru anlamındadır.
4. (Ka'be'yi) ziyaret eden.
5. Tâbi olunan.
6. İhlaslı.
7. Herkese muhalif.
8. Müslüman anlamındadır.
9. Hacceden anlamında.
10. Sünnet olmak anlamında.

Kelimenin gerek sözlük ve gerekse tefsir kaynaklarında geçen terim anlamından hareketle

İbrâhim Peygamber'in, batıl dinlerden yüz çevirip hak dini kabul ettiği, doğruluktan asla ayrılmadığı, dinde çok samimi olduğu, Allah'ın emirlerine tâbi olduğu, sünnet olan, Ka'be'yi ziyaret eden ve müslüman olan vasıfları kendisinde taşıdığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

KAYNAKLAR

[1] Ebû Abdîrahmân b. Amr b. Temîm el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Dr. Abdulhamîd Hendâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003, I/365-366.

[2] Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed b. Manzûr, el-Ensârî, *Lisânü'l-'arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, IX/57.

[3] Bk. Şaban Kuzgun, "Hanîf", *TDVİA*, İstanbul, 1997, XV/33-39.

[4] Bk. Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67, 95; Nisâ 4/125; En'âm 6/79, 161; Yûnus 10/105; Nahl 16/120, 123; Rûm 30/30.

[5] Âl-i İmrân 3/67.

[6] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1992.

[7] Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-akâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, Beyrut 1997,

[8] Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyner-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*,

[9] Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, thk. Mâhir Habbûş, Dârür-risâleti'l-'Almiyye, Beyrut 2010,